

*Наталія Миколаївна Оніщенко,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
член-кореспондент НАПрН України*

СУЧАСНЕ ПРАВОРОЗУМІННЯ (ЕВОЛЮЦІЯ ТЕРМІНО-ПОНЯТТЯ «ПРАВО» ТА «ПРАВА» ЯК ЯВИЩА СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙНОСТІ)

Останнім часом науковці демонструють підвищену увагу до категорії «праворозуміння», про це свідчать конференції [12, 13], монографії [4] та дискусійні обговорення.

Слід зауважити, що ця категорія загальної теорії держави і права ніколи не була поза увагою представників гуманітарної науки. Втім кожний етап або, як висловлюються, у науці «оберт» обговорення цієї важливої проблематики повинен мати, по-перше, нові формати та межі дослідження, по-друге, нові напрацювання та наробки, що стануть в нагоді для практичного осмислення результатів теоретичного пошуку. У зв'язку з цим, пропонуємо важливий ракурс сучасного розгляду, що включатиме дві взаємообумовлені складові:

- 1) еволюцію терміно-поняття «право»;
- 2) еволюцію самого сутнісного значення цієї категорії – права як явища соціальної діяльності.

Загальновідомим є те, що одним з основних завдань теорії держави і права, є розробка категоріального апарату, окремих дефініцій, понять, правових конструкцій тощо.

Ще Л. Петражицький вказував, що «першим основним завданням теорії права є утворення відповідного поняття – поняття «права» [17, с. 203]. Слід зазначити, що «шлях» пов'язаний з праворозумінням, завжди був тернистим і доволі складним. Пошук оптимального або універсального визначення права характерний як для вітчизняної, так і для зарубіжної юриспруденції, як в минулому, так і сьогодні. Залежно від тих чи інших аргументів, просторово-часових вимірів в історичній і правовій ретроспективі виникають різні напрями, спрямування та школи права. Загально визнана типологія права, принаймні, складається з: нормативістського підходу, соціологічного, теорії природного права, філософського розуміння права і інтегративної юриспруденції.

Не заперечуючи важливість кожного з цих напрямів і необхідність їх дослідження хочемо зазначити, що пошуки єдиного або абсолютного визначення права, яке нарешті врівноважило б суперечки між прибічниками природно-правового, позитивного і філософського підходів до права не досягли своєї мети. Тому ми вважаємо, що постановка проблеми про праворозуміння, його сутність, природу, а здебільшого – призначення в суспільному, державному та правовому розвитку може охоплювати і охоплює, щонайменше дві проблеми. Перша проблема, пов'язана з привалюванням однієї із зазначених вище теорій праворозуміння в певних просторо-темпоральних характеристиках. Друга складова, на жаль, проаналізована у науковому обігу значно менше, – вона пов'язана із своєрідністю права, розглядом його витоків, принципів, функцій, а, отже, констатацією того, що ця абстрактна категорія не може бути однаковою для різних державно-правових утворень навіть в рамках однієї правової сім'ї. Про це йдеться в підрозділі статті «Плюралістичність праворозуміння: випадковість чи закономірність» [18, с. 6].

Не заперечуючи абстрактний рівень і характер права, в цій статті маємо на меті окреслити такі його характеристики, що допоможуть в усвідомленні і розумінні того, що це явище соціальної дійсності не може розглядатися як стале, незмінне або, як формат однаковий для доволі різних держав, правових розвитків у різних хронологічних межах.

Справа в тому, що право – універсальний регулятор, але не універсальна константа. В одних правових системах домінують одні риси права, в інших більш рельєфними є інші.

На наш погляд, відповіді обґрунтовано на ці питання можливо тільки застосовуючи декілька підходів, або напрямів, або форматів розгляду. Зупинимося на одному з них, пов'язаному з просторово-темпоральними характеристиками. Заглибимося в історичну ретроспективу. Ще в Законнику Хаммурапі (18 ст. до н.е.) зазначалося, що призначення права в тому, щоб «сильні» не ображали «слабшого» [5, с. 43].

Певні демократичні «мотиви» зустрічаються також в інших законах Стародавнього світу.

Про своєрідну демонстрацію демократизму права свідчить також норма Законника Ешнунни (20 ст. до н.е.), яка встановила мінімальну місячну заробітню плату (приблизно 50 г. срібла) [22, с. 9]. Цікаві прикладні характеристики вищезазначеного можна віднайти в праві Стародавньої Греції.

Розвиток права в Стародавній Греції деякі вчені називають «розквітом демократичного права» [5]. За законом 410 р. до н.е. кожний, хто намагався скинути демократію в Афінах оголошувався поза законом і його можна було безкарно вбити [16, с. 167]. «Обман народу», що виражався, наприклад, у нечесній поведінці оратора на народних зборах, міг спричинити процес про ейсангелію [2, с. 129]. Помилковий наклеп у справах про політичні злочини давав підстави притягти правопорушника до суду за обвинуваченням у сикофантії [19, с. 224].

Серед демократичних настанов афінського права: обов'язкова ротація посадових осіб, неможливість обіймати одночасно дві і більше посад, обов'язкова фінансова підзвітність посадовців тощо. Ще один прояв демократизму права Стародавньої Греції, пов'язаний із запровадженням інституту захисників (логографів). Логографи в перекладі з грецької мови означає «той, хто пише промови». Представники логографії, вивчаючи психологічні особливості підзахисного і, застосовуючи знання права, писали промови, що використовувалися підзахисними в суді.

Серед прикладів демократичних засад у розвитку римського права хотілося б згадати про відміну оплати заборгованостей своєю «кров'ю та плоттю»: відшкодування по борговій кабалі з 321 р. до н.е. здійснювалося виключно майном боржника.

Ще одним етапом на шляху демократичного розвитку права можна вважати його демістифікацію. Право поступово, з площини «небесного» переходить у площину «людського»: виникнення та розвиток процедурних засад права впливають на більшу чіткість та органічність правової матерії. Право «дозволяє», «забороняє», «карає» відповідно до волі жреця, господаря, господина, домовладки. Поступово припиняються процеси проти «винних» тварин, «травневих» жуків, неживих предметів.

Можна було б продовжити аналізувати просторо-часові виміри демократизації права, проте, вважаємо, що в межах цієї статті важливішим буде не стільки і не тільки ретельний хронологічний аналіз, скільки саме демонстрація сукупності підходів до визначення як процесу демократизації права, так і його природи, змісту та сутності. Ще одним ракурсом демократичного «наповнення» права є розвиток і удосконалення форм його виразу, або джерельної бази на певних етапах правового розвитку.

Єдиним засобом реалізації права є його універсалізація, поширення на всіх: адже, якщо правові норми не визначаються як спільні правила взаємовідносин, то вони взагалі ігноруються, як позбавлені статусу суспільно-необхідних нормативних засад [20, с. 178]. У свою чергу, така «універсалізація» передбачає відповідну «формалізацію» правової нормативності: «формула – це мова права, спосіб його існування й розвитку». Хоча «... право не вичерпується формулою. Але воно завжди намагається виразитися у формулі й відобразити у ній певні соціальні відносини, як чіткі, ясні й однозначні правовідносини». Тому, без формул, по суті, немає й права, залишається тільки абстрактна ідея справедливості, яка немає конкретних форм застосування [9, с. 32-44].

«... Існує закономірність кореляції образу людини та образу права». Суть її полягає в тому, що той чи інший образ права чи картини світу права, праворозуміння, а також визначена ним правова система орієнтуються на певний образ людини (або концепцію сутності, природи людини) і від нього ведуть свій відлік як від початкової точки [11, с. 195-196].

З розвитком і зміцненням демократичних інститутів, право, що їх віддзеркалювало, набувало все більшої ясності і формальної визначеності, а отже – більш стабільних правових форм свого виразу. Від архаїчних норм, звичаєвого правового регулювання до нормативно-правових взірців регулювання суспільних відносин. Історія нормативно-правового акту, зокрема, закону, як явища правової дійсності, з упевненістю можна розглядати як історію демократичного права.

Юридичною передумовою дії джерел права є їх чинність яка означає наявність у них юридичної сили, нормативності та загальнообов'язкового значення до виконання [4, с. 177].

Цікавим підходом до зазначеного розгляду можна вважати також «насиченість» правової тканини спочатку проголошеними, а згодом забезпеченими, гарантованими правами, свободами та законними інтересами суб'єктів певного демосу. Історія демократизації права – це історія боротьби за певні права. Починаючи з вчень стародавніх мислителів (Платона, Арістотеля, Полібія тощо) і до наших часів філософи, соціологи, політики, правознавці намагалися осягнути сутність, проблеми реалізації та захисту прав людини, окреслити її історичні межі та сучасні виміри.

Не вдаючись до хрестоматійного переліку історико-правових документів (Декларацій, Білей, Хартії, Маніфестів) хочемо зазначити, що їх об'єднують спільні риси щодо захисту прав і свобод, отже, спільний демократичний правовий розвиток.

Для того, щоб проаналізувати не стільки «всезагальність» найбільш дієвого регулятора суспільних відносин, скільки, навпаки, підкреслити своєрідність цього явища, пропонуємо також розглянути:

- витоки права (з урахуванням дії в тій чи іншій правовій системі);
- постулати права (зв'язок з певними моральними канонами суспільства);
- принципи права (їх більш або менш «питому вагу», в тому чи іншому соціумі);
- функції права (результативність та дієвість права).

Право внаслідок тих же причин, що і держава виникає під впливом економічних, політичних, соціальних та інших процесів. Що стосується первісних суспільств, то відповідно до них йдеться про звичаї або соціальні норми первісного суспільства, або про мононорми. Під мононормою (від грец. *monos* – один і від лат. *popus* – правило) розуміли синкретизм соціальних норм, тобто єдність релігійних, моральних, правових норм тощо [23, с. 112].

Синонімом терміна звичаєве право – виступає термін архаїчне право, що підкреслює їх відмінність від сучасного права. В спеціальній етнологічній літературі використовується також поняття «радиційне право», тобто про феномен права можна розмірковувати починаючи з ранніх стадій розвитку людського суспільства. Характеристику архаїчного права пов'язують із існуванням особливої юридичної ментальності. Про анімістичні уявлення стародавніх людей, що поклалися в основу первісних правопорядків писав у своїй роботі «Чисте вчення про право» Г. Кельзен [7, с. 48].

Г. Гегель стверджував, що історія людства розвивається від несвободи до свободи, тобто від не правового стану до правового. Він писав, що східні деспотії знають лише одну вільну людину – деспота. Римська доба свідчить нам про свободи цілого суспільного прошарку, а пруська дійсність в добу Г. Гегеля свідчить про кульмінацію розвитку права як інституції [3, с. 524].

Починаючи від середньовічних правознавців, аналіз та намагання пояснити феномен права були притаманні кожній правовій системі, в усіх просторових та часових координатах. Є зрозумілим, що право як центральний елемент правової системи суттєво відрізнятиметься в романогерманській, англосаксонській або мусульманській правових системах.

Отже, від витоків права, що зумовлюються різними причинами від економічного розвитку до географічного розташування країни, залежатиме розвиток права як соціального феномену, і розвиток правової системи в цілому, що їх відобразатиме. Зокрема, за нашим глибоким переконанням, право не може розглядатися «як єдиний взірць» навіть для країн однієї правової сім'ї.

Цікавим і маловивченим питанням в юридичній науці є питання, що присвячене постулатам права. Ця категорія є своєрідною, підлягає детальному дослідженню. Проте, вже сьогодні можна констатувати, що постулати права відтворюють внутрішню субстанцію права, що пов'язана з її моральним наповненням та моральним змістом.

Моральний і духовний прогрес сприяє розвитку людини як правової істоти і розвиткові правової реальності. Невипадково у І. Канта моральний імператив і правовий принцип всезагальної формальної рівності співпадають. Він зазначав, що робити необхідно зовні таким чином, щоб вільний прояв твоєї сваволі був сумісний зі свободою кожного, відповідно до всезагального закону [6, с. 529]. Мислитель, визначаючи поняття права, підкреслював, що «право – це сукупність умов, при яких сваволя особи сумісна зі свавіллям іншого з погляду всезагального закону свободи» [6]. Людству прийдеться ще доволі довго працювати у напрямі підготовки кожного члена суспільства до усвідомлення здатності шанувати право, тобто до сприйняття його канонів, приписів та настанов.

Оскільки людина живе в соціокультурному просторі, правова реальність не може формуватися поза нею і не нести на собі відбиток і культури, і соціальності. Правова реальність органічно включена в загальний, єдиний, нормативно-ціннісний континіум «соціальність-культура». Як соціальне явище в об'єктивній формі право існує в правових відносинах і соціальних інститутах, в суб'єктивній формі – в правосвідомості, що обслуговує правове життя. Цивілізований соціум вбачає в праві засіб захисту своєї цілісності і саморозвитку [14, с. 489-495].

В регулюванні суспільних відносин право взаємодіє з мораллю. Для пояснення правових норм необхідно не тільки здійснити їх всебічний аналіз з урахуванням ідей правової свідомості суспільства, соціальної групи, але і виявити взаємозв'язки норм права з принципами і нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства. Застосування норм права потребує проникнення в

моральну оцінку життєвих відносин, обставин з конкретної юридично значущої справи. Аналіз моральних відносин, їх оцінка мають особливе значення при розгляді шлюбно-сімейних, а також багатьох цивільних та кримінальних справ.

Проблема співвідношення права та моралі традиційно розглядається в контексті виділення загальних і відмінних рис зазначених явищ. При цьому, феномени «право» та «мораль» сприймаються як самостійні і уособлені. Подібний підхід допустимий тільки в тому випадку, якщо говорити про право і мораль як про метафізичні (які розглядаються поза реальними життєвими обставинами) категорії. Більш логічним є розгляд проблеми співвідношення права та моралі в контексті взаємообумовленості моральних і юридичних засад у змісті правових норм. Основною моральною основою права є його справедливість, що ж стосується юридичних основ, то, на наш погляд, це, перш за все загальна значимість і результативність правового припису.

Оцінка права з точки зору справедливості є суб'єктивною характеристикою, яка реалізується на рівні індивідуальної або суспільної правосвідомості.

Ще однією характеристикою, що свідчить про своєрідність права в певних заданих координатах часу і простору є принципи права. Принципи права беззаперечно належать до його основних механізмів. Принцип – це завжди вихідне начало, це – завжди ідея, а крім неї і норми, і соціальні відносини, оскільки принципи набувають нормативного і правозастосовчого змісту.

Принципи поширюються на сфери життєдіяльності людини. Вони реально перетворюються в дійсність, мають певне ідеологічне і виховне значення. Погоджуючись з тим, що принципи права в даному викладі не є здобутком права однієї якої-небудь держави або ряду держав певного історичного періоду, слід зазначити, що вони відтворенні всією історією права та всього правового розвитку, деякі з принципів сформовані ще в період формування римського права і набули свого втілення та застосування в різних історичних умовах.

Втім, хотілося б висловити думку, що правове поле кожної країни в кожний історичний період включає в себе дві складові: одна – це загальні глибинні підвалини права, що відтворюють історію і втілюють правоприємство; інша складова – це особливості, що пов'язані із специфікою кожної країни. Поєднання цих двох складових надають індивідуальну, неповторну «картину» права різних країн. Слід визнати, що всі вони в демократичних суспільствах спираються на загальну основу правових принципів [10, с. 200].

Сучасна юридична наука визначає, що функції права це основні напрями впливу права на суспільство, що відображає суттєві риси, властивості і ознаки права.

Слід зазначити, що питання про сутність права і його призначення в житті суспільства безпосередньо пов'язане з його функціями. У свою чергу, слід визнати, що саме правові функції відображають легітимність діючої влади, загальносоціальну спрямованість діяльності держави. Оскільки право покликане забезпечувати інтереси всіх членів суспільства і кожного з них зокрема. Отже, право повинно бути найбільш ефективним соціальним регулятором, визначати можливість і обов'язкову поведінку в даному суспільстві.

В такий спосіб право справляє позитивний вплив на поведінку суб'єктів правовідносин та на систему суспільних відносин в цілому, а це, в свою чергу, відображають регулятивна, охоронна, виховна, функція переконання, примусу та інші функції права.

Як зазначають сучасні правознавці, право за своєю природою покликане в суспільстві увідповіднювати протилежні інтереси різних соціальних суб'єктів, сприяти вирішенню різних соціальних суперечностей, примушуючи сторони шукати компроміси, укладати угоди тощо [15, с. 10-15].

Особливо важливою є превентивна, попереджувальна місія права. Правові норми вміщують в собі санкції – саме завдяки їм ця місія в значній мірі і здійснюється.

Оскільки суспільство, як соціологічна реальність, постає як структура нормативно встановленої та координованої поведінки, то заслугою та пріоритетом права є те, що воно не лише впорядковує й інтегрує суспільні дії, зберігаючи цілісність і усталеність суспільного організму, але й сприяє створенню узагальнених, міцних і стійких моделей поведінки. «Впровадження правового регулювання, пише Р. Циппеліус, – надає соціальній дійсності стабільності та особливої орієнтаційної впевненості. У плюралістичній боротьбі думок стосовно того, що є дійсно правильним і справедливим, правові норми пропонують надійні та гарантовані лінії поведінки» [21, с. 300]. Завдяки праву поведінка, що відхиляється від норми, утримується в жорстких межах санкцій, відновлюється регулятивний стан речей, що був порушений девіантною поведінкою, соціальні конфлікти позбавляються деструктивної сили, як врегульовані раціонально-договірним способом – так право здійснює свою суспільноформуючу та стабілізуючу функції. Ці функції

здійснюються засобами адаптації до вимог держави, конкретних осіб, громадянського суспільства, досягнення конкретних цілей по зміцненню соціального порядку, збереженню власної системної цілісності, захисту основних нормативно-ціннісних принципів, моделей належного, ідеалів, що є довготерміновими – морально-правовими орієнтирами [1].

В кожному правовому середовищі право виконує відповідні функції, проте їх «регулююча» або «охоронна» дія є різною в різних суспільствах та різних хронологічних межах. Тому право, як найбільш дієвий регулятор суспільних відносин вирізняється своїм функціональним навантаженням, в якому домінують або регулятивні, або охоронні властивості. Ефективність правового регулювання серед багатьох факторів, не в останню чергу, зумовлюється результативністю правового впливу – правовими функціями.

Ще одним підходом, на якому хотілося б зупинитися детальніше в сфері визначення демократичних прав є безумовно, наші уявлення або очікування від дієвості права та ефективності правових норм.

Наші очікування від дієвості сучасного права, відчуття захищеності кожним (від якості медичного обслуговування до належних умов праці), гарантований і забезпечений, відповідно до рівня цивілізованих держав, перелік прав – все це, як і багато інших складових, вкладається, на наш погляд, в поняття «правовий конструктив». На жаль, дана правова категорія ще не стала об'єктом ретельного дослідження і вивчення сучасної правової доктрини, хоча в цьому відчувається нагальна практична потреба. Покликанням, «місією» права взагалі, його «конструктивним» навантаженням, зокрема, сьогодні, в першу чергу, є досягнення соціальної стабільності в суспільстві. Саме ця правова категорія найбільш пов'язана із реалізацією завдань соціального розвитку, відображає стан і умови функціонування сучасного суспільства в цілому. Адже, життя ще раз підтвердило, що не можна керуватися лише самими благими намірами, прискорювати хід перетворень, ігнорувати світовий досвід і відриватися від життя. Досить виразною в цьому аспекті є цитата з творчості Б. Кістяківського: «У нашій «багатій» літературі минулого немає жодного трактату, жодного етюду про право, які мали б суспільне значення. Наукові юридичні дослідження у нас, звичайно, були, але вони завжди складали надбання лише фахівців ... І тепер, в тій сукупності ідей, з якої складається світогляд нашої інтелігенції, ідея права не відіграє жодної ролі. Література є свідком цієї прогалини в нашій суспільній свідомості» [8, с. 110]. Отже, демократичне право пов'язане з глибинними потребами і інтересами людей щодо упорядкування громадського та приватного життя відповідно до їх загальної волі. Воно повинно містити в собі права та свободи особистості, гуманізм, соціальну справедливість, історичну стійкість і надійність суспільних процесів.

Крім того, від ефективного впровадження і реалізації настанов «конструктивного» права, безумовно, залежатиме виконання демократичною державою ролі соціального арбітра, «улаштувача справ багатьох», її здатність знімати соціальну напругу, уникати гострих соціальних конфліктів тощо.

Підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що метою цієї статті є аналіз права не як абстрактного конструкту, а як державного регулятора суспільних відносин, що має характерні властивості, риси та ознаки залежно від витоків формування; своєрідних постулатів – моральної «насиченості» правових норм; правових принципів, що більше або менше застосовуються в правовому житті та правовій політиці держави, залежно від специфіки державного, суспільного та правового розвитку; і врешті решт, від функцій, які відрізняються не тільки змістовними характеристиками, але й формальною реалізацією в процесі право-державотворення.

Аналіз тих чи інших ознак, рис, властивостей права не може бути вичерпним не тільки в межах однієї наукової статті, але й в межах окремої монографії, циклу монографій, що осмислюються вченими і усвідомлюються в певному суспільстві. Тому наша спроба дослідження тих чи інших характеристик права має на меті не стільки всеосяжний в кількісному розумінні характер, скільки спробу виокремити ті з них, що можуть стати в нагоді для розуміння сутності, природи, функціональної ролі права в тому чи іншому суспільстві, в певних просторово-часових характеристиках.

Список літератури:

1. *Алексеев С. С.* Линия права / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 2006. – 461 с.
2. *Бостан Л. М.* Історія держави і права зарубіжних країн: [навчальний посібник] / Л. М. Бостан. – К.: Центр навчальної літ-ри, 2004. – 672 с.
3. *Гегель Г.* Философия права / Г. Гегель / пер. с нем.; ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц.

- М.: Мысль, 1990. – 524 с.
4. *Дія права: інтегративний аспект* / [під ред. Н. М. Онщенко]. – К.: Юридична думка, 2010. – 360 с.
 5. *Ильин А. В. Из истории права: [учебное пособие]* / А. В. Ильин, С. А. Морозова. – СПб.: Специальная литература, 1996. – 456 с.
 6. *Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума* / И. Кант. – СПб.: Наука, 1995. – 528 с.
 7. *Кельзен Г. Чистое учение о праве* / Г. Кельзен. – Вып. 1. – М.: ИНИОН АН СССР, 1987. – 215 с.
 8. *Кистяковский Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание)* / Б. А. Кистяковский // Вехи. Из глубины. – М.: Правда, 1991. – С. 122-149.
 9. *Козловський А. А. Гносеологічні принципи права* / А. А. Козловський // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – № 1-2. – С. 32-44.
 10. *Лившиц Р. З. Теория права: [учебник]* / Р. З. Лившиц. – [2-е изд.]. – М.: БЕК, 2001. – 234 с.
 11. *Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления* / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
 12. *Матеріали міжнародного симпозіума «Праворозуміння: питання теорії, правової політики та юридичної практики»* (27-28 травня 2010 р., м. Харків).
 13. *Міжнародна науково-практична конференція «Принцип верховенства права, законність і проблеми праворозуміння»* (Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 18 травня 2010 р.).
 14. *Мухаев Р. Т. Теория государства и права* / Р. Т. Мухаев. – М.: Юнити-Дана, 2005. – 544 с.
 15. *Онщенко Н. М. Проблемы эффективности законодательства: современная доктрина та потреби практики* / Н. М. Онщенко // Судова апеляція. – 2006. – № 2 (3). – С. 10-15.
 16. *Онщенко Н. М. Институт юридической ответственности в демократических правовых системах* / Н. М. Онщенко, Т. І. Тарахоніч, Н. М. Пархоменко, Л. О. Макаренко. – К.: Юридична думка, 2009. – 216 с.
 17. *Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности* / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Издательство «Лань», 2000. – 608 с.
 18. *Рабинович П. Загальносоціальна («природна») правова система: поняття і структура* / П. Рабинович // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 4 (55). – С. 3-13.
 19. *Сикофанты в Афинах в период развития демократии многочисленный класс профессиональных клеветников* // Иллюстрированный энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – М.: Эксмо, 2008. – 288 с.
 20. *Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право* / І. С. Тімуш. – К.: Атіка, 2009. – 294 с.
 21. *Циппеліус Р. Філософія права* / Р. Циппеліус / [Є. М. Причепій (пер. з нім.)]. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
 22. *Черниловский З. М. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права* / З. М. Черниловский. – М.: Фирма Гардарика, 1996. – 413 с.
 23. *Шершеневич Г. Ф. Общая теория права: [учеб. пособ.]* / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Изд-во «Юридический колледж МГУ», 1995. – Т. 2. – 624 с.

Онщенко Н. М. Сучасне праворозуміння (еволюція терміно-поняття «право» та «права» як явища соціальної дійсності)

В статті досліджено сутність, природу, формування та розвиток інститутів демократичного права, передбачено декілька підходів (просторово-часові виміри, форми виразу, витоки права, принципи права, функції права) до розуміння права як явища соціальної дійсності.

Ключові слова: право, демократичне право, праворозуміння, постулати права, принципи права, функції права, витоки права.

Онщенко Н. Н. Современное правопонимание (эволюция терминологии «право» и «права» как явления социальной действительности)

В статье исследована сущность, природа, формирование и развитие институтов демократического права, предусмотрено несколько подходов (пространственно-временные измерения, формы выражения, истоки права, принципы права, функции права) к пониманию права как явления социальной действительности.

Ключевые слова: право, демократическое право, правопонимание, постулаты права, принципы права, функции права, истоки права.

Onishchenko N. Contemporary legal understanding (evolution of terminology, the term «right» and «right» as the phenomena of social reality)

In the article researched essence, nature, formation and development of democratic institutions of law, provided several approaches (spatial and temporal dimensions, forms of expression, the sources of law, principles of law, functions of law) to legal understanding as a phenomenon of social reality.

Key words: law, democratic rights, comprehension, basic tenets of law, principles of law, functions of law, sources of law.